

Lunds universitet
Helgonabacken
Litteraturvetenskapliga institutionen
Handledare: Per Erik Ljung
Seminariedatum:2005-09-07

Henrik Schönbeck
770727
LIV003

MODERNISMENS INRE TRAGIK

EN EKOKRITISK STUDIE I HARRY MARTINSONS

PROSA 1932-1940

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. Inledning	s. 3
1.2. Ekokritik	s. 5
1.3. Metod	s. 6
1.4. Avgränsning	s. 6
1.5. Ting – Idé – Myt	s. 6
2. Sjömansförfattaren	s. 7
2.2. Martinsons ”världsnomad”	s. 8
2.3 Anarkismen	s. 9
2.4 Den vidsynte individen	s. 10
2.5 ”En apparat till förfogande”	s. 12
2.6 Sovjets jordbrukspolitik	s. 12
2.7 Martinsons hat	s. 13
3. Poetens krig	s. 16
3.2 En sprucken illusion	s. 18
3.3 Den statslojala realismen	s. 19
3.4 ”[M]änniskosjälens ingenjör”	s. 21
3.5 Holger Tidemans profetia	s. 23
3.6 Stämning och dess motsats	s. 24
3.7 Verklighetsbegreppet	s. 27
4. Författarskapets omvandling	s. 28
4.2 ”Världsnomaden” i <i>Nässlorna blomma</i>	s. 29
4.3 Berättarens ekologiska uppdrag	s. 30
4.4 Förindustriella leksaker	s. 33
4.5 Industriella leksaker	s. 34
4.6 Den förindustriella tidens undergång	s. 36
4.7 ”Dröm-Svea den stora.”	s. 39
5. Avslutande diskussion	s. 40
6. Källförteckning	s. 42

1. INLEDNING

Olika idéer i Harry Martinsons (1904-78) författarskap möts, förändras, alternativt lever kvar från första prosaboken *Resor utan mål* (1932) till den sjunde: *Verklighet till döds* (1940). Någonstans mellan dessa två milstolpar äger en omvandling rum i form av att den naivistiska idén om ”världsnomaden” övergår i ett nostalgiskt svärmeri för den förindustriella människans sätt att leva i den förindustriella tidsåldern. Hur kan den frejdiga ”världsnomadens” frambringare (människoidealet med en optimistisk tro på en fredligare värld) åtta år senare vara agnostikern Holger Tidemans upphovsman?¹ Livsglädjen som sjömannen besjunger är borta och ersatt av soldatens ångest och vrede. Mittemellan författarskapsperiodens två milstolpar skrivs barndomsskildringarna *Nässlorna blomma* (1935) och *Vägen ut* (1936).

Mitt syfte är att göra en karakteristik över Harry Martinsons författarskap genom att läsa hans prosaböcker ur ett ekokritiskt perspektiv. Jag lägger tonvikt på idéer och den syn på natur och civilisation som skildras i hans texter.² Jag upptäcker en del motsägelser, eftersom Martinson ur vissa aspekter, är en motsägelsefull författare, som kan missförstås. Men med facit i hand vet alla om att Martinson, med sin natursyn, är före sin samtid. Omvärlden är (under trettioalet) ännu inte mogen för hans civilisationskritik och naturengagemang.

Martinson är en av de unga i den författarskara som lämnar ett bidrag i *Fem unga* (1929) – antologin som lovsjunger den

¹ Ordet ”ideal” är vardagsspråket något konkret existerande, men i teorin något eftersträvansvärt, inte sällan ouppnåeligt. *N.E* ”Ideal”.

² Civilisationen är kontentan av industrialisering och urbanisering. Civilisation är en stad eller det moderna samhället överlag, men framförallt den urbaniserade människans livsform och dens förstörelse av miljön. Martinsons natur finns i den fysiska miljön bortom civilisationen, där den förindustriella människan har en roll.

litterära modernismen i Sverige³, men åtta år senare (1937) redogör han i *Svärmare och harkrank* att han söker bortom språket och finner ”modernismens inre tragik”.⁴ Trots att han är en anhängare av modernismens formspråk, (inte minst den orimmade versen och i framförallt den fria komposition som han använder sig av i sin prosa), men det är något annat han skräms av: Den modernistiska världsbilden; Martinson beskriver att han ser bilder av stridsflyg i trollsländan, en jämförelse han inte gjort om han inte levt i ”de våldsamma materieförvandlingarnas tidevarv”.⁵

Idéer som utropas i Martinsons författarskap kan emellertid uppfattas som radikala, sedermera konservativa, och han bemöts av kritik från såväl arbetarförfattare som akademiker. *Arbetets* recensent Stig Ahlgren (i en kommentar till *Verklighet till döds*) hävdar att bokens författare inte tänker i vetenskapliga och politiska kategorier, utan ser ”tingen i poesins ljus”. Ahlgren ger verkets författare både ris och ros.

Det gör hans böcker underbara, men gör honom oduglig till politiker.⁶

Ahlgren betonar att det skär sig ”mellan poesi och verklighet i Harry Martinsons *Verklighet till döds*”.⁷ Finns det någon skillnad mellan en poetisk och politisk syn på tingen? Vilka är tingen? Tingen kan mycket väl vara den fysiska miljön som i förindustriell tid innefattade den ekologiska relationen mellan naturen och människan. Att belysa denna relation i litteraturen är Martinsons stora litterära uppdrag. Den

³ *Fem unga* är en litteraturantologi från 1929 med bidrag från fem unga modernister (Harry Martinson, Artur Lundkvist, Erik Askklund, Gustav Sandgren och Josef Kjellgren.) Kjell Espmark & Anders Olsson, ”Modernism under nya stjärnor” i *Den svenska litteraturen 5 – Modernister och arbetardiktare*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, 1989, s. 179 ff.

⁴ Harry Martinson, *Svärmare och harkrank*, reviderad uppl. 2000 (1937), s. 37

⁵ Ibid. Trollsländorna ”ha verkligen stridsflygarens stela, ryckiga flykt”.

⁶ Stig Ahlgren, *Arbetet* 1940-11-19 Ahlgren är känd som en marxistisk kritiker och höjer Martinsons språk till skyarna men å andra sidan nedvärderar de politiska värderingar som anas i *Verklighet till döds*.

⁷ Ibid.

som hävdar att *Nässlorna blomma* och *Vägen ut* är två utvecklingsoptimistiska utbrytarromaner bör läsa om ur ett ekokritiskt perspektiv. Mellan raderna – i berättelsens underström skildras en fruktansvärd kamp mellan två tidsåldrar (den förindustriella och den industriella) och det finns en sorg i bokens huvudkaraktär Martin Tomasson, över att den förindustriella sakta men säkert håller på att gå under. Sorgen återkommer med större proportioner i Holger Tidemans profetior i *Verklighet till döds*. Den närvarande berättarens sorg är delvis en följd av civilisationens miljöförstöring.

1.2 EKOKRITIK

Det finns två sätt att se på naturskydd: Ekonomisk-politiskt respektive kulturestetiskt. Det ena sättet är att med hjälp av en förnuftigare hushållning skapa en hållbar ekonomisk utveckling. Det andra sättet bär en estetisk syn på naturen som kännetecknar exempelvis konstnärers och skalders vilja att bevara och skydda naturen från människans exploatering av det ursprungliga landskapet. Den ena natursynen måste inte alls utesluta den andra, men jag uppfattar den natursyn som skymtar i Martinsons litterära verk bär en övervägande poetisk kulturestetisk ton.

Emellanåt kan Martinsons reflektioner i naturböckerna likna naturvetenskapliga observationer, men som berättare i de skönlitterära böckerna är han iakttagaren som poetiserar det han ser omkring sig – i naturen, i landskap, på havet. Ekokritik (eller ecocriticism som den amerikanska benämningen heter) är en gren inom litteraturvetenskapen som studerar författares och texters förhållande till den fysiska miljön. Det handlar inte enbart om en idealisering av pastorala idyller, eller om en nostalgisk tillbakagång till förgångna kulturer, även miljöproblematiken i samtiden – i en såväl urban som apokalyptisk miljö är av intresse för den ekokritiska läsaren.

Anledningen till varför jag väljer att studera Harry Martinsons berättelser ur ett ekokritiskt perspektiv är att han redan på trettioalet, långt före miljörelsens bildande, ger den hotade miljön en röst.

1.3 METOD

Med hjälp av omläsningsmetoden väljer jag att tolka de textpartier som kan tänkas vara relevanta i min problemformulering.⁸ Mitt tillvägagångssätt är att arbeta med flera texter och jämföra, peka på eventuella likheter och motsatsförhållanden.⁹

1.4 AVGRÄNSNING

För att ämnet inte ska bli alltför omfattande väljer jag att studera prosan i tidsperioden 1932-1940. Källor och sekundärlitteratur som appliceras i uppsatsen kretsar primärt kring prosan kring perioden och de idéer som presenteras i de omnämnda böckerna.

Det som är relevant för uppsatsens problemformulering, förutom texternas betydelse och min tolkning, är vad erkända litteraturkritiker som Ingvar Holm och Staffan Söderblom skriver och tycker om verken och idéerna som presenteras i dem.

1.5 TING – IDÉ – MYT

Enligt Platon är idén synonymt med ”tingets väsen och orsak”. Enligt fenomenologins förespråkare Edmund Husserl (1859-1938) är den filosofiska facktermen ”idé” liktydig med väsen, och i det vad han kallar ”väsenskådandet”, den enda metoden som leder till

⁸ Erland Lagerroth, *Romanen i din hand – Att läsa, studera och förstå berättarkonst*, Stockholm, 1976. 243 f

⁹ Anders Olsson ”Intertextualitet, komparation och reception” i *Litteraturvetenskap – en inledning*, red Staffan Bergsten, andra rev uppl, Lund, 2002, s. 51 f

”verklig kunskap”.¹⁰ En idé kan också vara en myt, en idé som fabricerats ”för att förklara en gammal sedvänja eller tradition, vars ursprungliga betydelse gått förlorad”.¹¹

2. SJÖMANSFÖRFATTAREN

När eldaren får tillfälle att gå upp på däck och andas utomhusluft går det upp för honom att ute på havet har tiden stått stilla i tusentals år. Långt från land märks inte industrialiseringsprocessen på annat sätt än bullret från fartygets motorer. Martinsons erfarenheter från sin tid som sjöman skildras i hans båda inledande prosaverk; *Resor utan mål* (1932) och *Kap Farväl* (1933). Över vidsträckta geografiska ytor, i rörelse mot nya destinationer sjunger den unge sjömannen hemlöshetens lov, om nomadlivets härligheter.

Rastlöshetens apostlahästar ropa: ’sälj allt vad du har och kom och följ med mig’.¹²

Ena stunden är han i en belgisk hamnstad för att i nästa episod färdas genom Panamanäset. Resornas kontenta är inte jakten på äventyr och upplevelser, utan ett nödvändigt element i själva arbetsuppgiften. Världshaven är, för sjömannen, en enda stor arbetsplats. Sjömannens tillvaro framlevs stundom under däck, i torftiga pannrum. Jaget är undersåten, eldaren.

Jag gick upp tidigt på morgnarna [---] Det var dunkelt inne i förste maskinistens hytt.¹³

¹⁰ N.E, ”Idé”.

¹¹ Hans H. Skei. ”Mytkritik och arketypisk kritik” i *En introduktion till den moderna litteraturteorin*, Stockholm, red Atle Kittang mfl. 1997, s. 22

¹² Harry Martinson, *Resor utan mål*, reviderad uppl. 1960 (1932), s. 9

¹³ Harry Martinson, *Kap Farväl!*, reviderad uppl. 1960 (1933), s 142

Angenämt är det inte när orkanvindar och cykloner sveper ner över det utsatta fartyget på de ödsliga världshavet.

Den natten kommer cyklonen. Den kommer med rasande styrka virvlande ut från Västindien. Vrålar i vattenslätterna nere på havet, gräver upp sjön och sliter de uppveckande sjöarnas toppar till virvlande trasor och tjutande vattenscum.¹⁴

2.2 MARTINSONS VÄRLDSNOMAD

Individens identitet är inte längre, som i den förindustriella tidsåldern, knuten till en specifik geografisk plats. I industrialismens och kommunikationernas tidevarv har avstånden mellan provinser och kontinenter minskat, barndomens ort har inte lika stor betydelse för individens identitet.

Sjömannen är en framtidsoptimistisk ung man med förhoppningar och idéer om en lyckligare och fredligare värld. Han utropar en helt ny idé: Martinsons version av Världsnomaden. I motsats till populistiska talares användning av masspsykologins fördummande inverkan på individen, går vägen till en bättre värld, i motsatt riktning.¹⁵ Lösningen går genom en förkovran av individens intellekt. På så vis kommer människor att få en tolerantare och fredligare inställning till främmande kulturer. Den unge sjömannen hävdar vidare att människan i sitt ursprungstillstånd, inte är bofast, och att den bofasta människan förtränger sina nomadrötter. Sjömannens uppfattning om mänsklighetens historia är att människan, i sitt innersta väsen, är nomadisk.

¹⁴ Martinson, *Kap Farväll*, s 147

¹⁵ Den franske läkaren Gustave Le Bons intresse för folkmassans beteende redovisas i boken *Massornas psykologi* från 1895. Han ser likheter mellan massans efterblivenhet och vissa primitiva folkslag. Massan är på samma sätt som vildar och barn: ”impulsiv, lättretad, oförmögen till rationell argumentation, överdrivet inriktad på känslolivet”. Massan var inte längre medveten om sina handlingar och kunde hypnotiseras och dansa efter talarens och uppviglarens pipa.

Ty så har omständigheter och förhållanden gjort människan – genom årtusenden har hennes nomad drift förträngts. Nu dyker den upp som en skräck att förlora sin personlighet på geografiska vidder.¹⁶

Bofasthetens åtskillnader och gränser mellan riken avlägsnas med hänvisning till ett förträngt driftliv i människans natur.

Stundom avmönstrar sjömannen i hamnar, vilka väcker hans nyfikenhet, för att när tillfälle ges mönstra på ett nytt skepp. Väl i land händer det också att han vandrar till fots inåt landet, ständigt redo för att ta ett ströjobb här och där. Han är proletären som sover i tält; den hemlöse som behärskar en anspråkslös livsform i en civiliserad värld. När sjömannen utropar sin utopi gör han sina förfaranden föredömliga.

2.3 ANARKISMEN

Sjömannen strävar inte efter fast anställning på ett fartyg, utan det måste vara fritt att alternera när det faller honom in. Det finns en anarkistisk läggning i den egendomslöse ynglingens nomadtankar, bortom de arbetarrörelser och välfärdsbyggen som protegerar de bofasta. Begreppet anarkism är ett luddigt begrepp och används i olika sammanhang. Gemensamt för alla anarkister är framförallt människosynen, att människor lever i ett samhälle naturenligt, i spontan samverkan, utan statligt engagemang, utan påtvingade beteenden eller lagstiftningar. Martinsons anarkist är framförallt en fri och anspråkslös individ som träder ut och in ur samhällen utan att vara förankrad någonstans. Det finns likheter med andra anarkistiska tänkare, men Martinsons är absolut ingen förespråkare för direkt aktion och terrorism.

Anarkismen tycks mig framförallt representera diktarens element.¹⁷

¹⁶ Martinson, *Resor utan mål*, s. 9

Så uttalar Harry Martinson sig i slutet av tjugotalet. Men den anarkism som antyds i författarskapet är i högsta grad en pacifistisk variant med en ”god vilja” som vapen.¹⁸ Man får inte glömma bort att Martinson i grunden är en diktare som talar i filosofiska och litterära termer. Han är en diktare, som i sin skaparprocess, behöver yttrandefriheten och armodet, inte statens överhet.

2.4 DEN VIDSYNTE INDIVIDEN

Martinson hänvisar aldrig till något konkret exempel när han hävdar att människans utillstånd var nomadiskt. Påståendet reduceras till ett antagande när han eftertänksamt framhåller att han är öppen för resonemang.

Jag tror att jag har rätt, fast jag kan diskuteras från alla håll och bemötas på tusen sätt.¹⁹

Han är öppen för opinion. En dialektisk dialog med olikänkare kommer i slutändan att resultera i en förkovring av individens intellekt. Sjömannen grubblar stundom över världspolitiska problem och ser lösningen i individens vidsynhet. Genom att vidga vyerna utåt kommer individen samtidigt att vidga vyerna inåt och förkovra sitt intellekt, vilket i framtiden ska resultera i en fördomsfriare och tolerantare värld. Resandet omfattar, som jag nämnde, inte enbart geografiska upptäckter utan också framför allt möten med olikänkande människor från andra kulturer.

Ingvar Holm benämner visionen som en form av ett uppfostringsprogram, folkrättsligt och psykologiskt²⁰ och beskriver vidsynheten som en själsförvandling.

¹⁷ Ingvar Holm *Harry Martinson- Myter-Målningar-Motiv*, Stockholm, 1960, s. 92

¹⁸ Martinson, *Kap Farväl!* s. 269

¹⁹ Martinson, *Resor utan mål*, s. 9

Genom att resa utåt skulle människan vidgas inåt, i moralisk tolerans, social förståelse, nationell sympati.²¹

I toleransen mellan individer från olika folkkulturer förhindras konflikter mellan länder. Krig och våld blir otänkbara. Världsnomadens utopi är ett samhälle och en kultur bortom förmynderi och förtryck. Det är en fredsälskande värld där inga nationalistiska känslor hos någon individ frambringar fördomar eller hånfull överlägsenhet mot annan nationalitet eller ras.

När alla kulturer bara äro etapper på vägen till det slutgiltiga: världsnomaden? Giv oss sanning och vidsyn. Låt oss bliva envisa i vår vaganta sång! Är det måhända vår tids uppgift att genombryta den första av barriärer som skiljer oss från nomadframtiderna? Det utopia jag ser: är det dynamiskt organiserade nomadlivet på jorden, växlingarnas människoprojekt. Utvecklingens slutmål kommer att bli den andligt och motionellt universala individen.²²

Identiteten är inte längre bunden till en geografisk plats. Den universala individen kan tänkas vara en världsmedborgare som ser hela världen som en enda enhet, med alla kulturer integrerade. I det dynamiskt organiserade nomadlivet underkastar individen sig heller inte någon form av extremism eller fundamentalism som hämmar individens fria tanke.

När alla kulturer bara äro etapper på vägen till den slutgiltiga: världsnomaden?²³

²⁰ Holm, s. 118

²¹ Ibid.

²² Martinson, *Resor utan mål*, s. 11

²³ Ibid., s. 10.

2.5 ”EN APPARAT TILL FÖRFOGANDE”

Framtidstron hos den unge sjömannen är måttligt optimistisk när han välkomnade civilisationen och moderniteten. Samtidigt menar han, relativt opartiskt, att civilisationen är ”en apparat till förfogande.”²⁴ Den besinniga och varsamma anmärkningen bör understrykas: ”en apparat till förfogande”. Det finns en ton av omsorg och försiktighet.

2.6 SOVJETS JORDBRUKSPOLITIK

Sjömansförfattaren ägnar inte mycket text åt Sverige, utan åt andra länders politik. Något som återkommer är åsikter om Sovjetunionen och det marxist-leninistiska patos som förespråkas där. Sjömansböckernas protagonist ser hoppfullt på försöket att förverkliga denna kommunistiska utopi. Den unge sjömannen idealiserar Sovjets jordbrukspolitik, där kollektivet äger marken. Han ser rättvisan i fördelningen av mark, vilket är att indirekt godkänna revolutionen.

Vi ha hört de första signalerna. Vi äro på väg. Tåget går – till framtiden.²⁵

I det kommunistiska kollektivjordbruket ska gränslinjer mellan åkerlappar och trädgårdsland överskridas. Där ska ingen uppdelas marken och se den som sin privata egendom.

På jättefarmarna i Rysslands nya kollektivjordbruk flytta arbetarna under skördetiden i jättetält omkring på de sädesusande stäpperna.²⁶

Att jordbrukarna övernattar i tält innebär inte att det snart måste byggas enorma civilisationer på stäppen. Den första signalen, i Sovjets

²⁴ Martinson, *Resor utan mål*, s. 74

²⁵ Ibid., s. 11

²⁶ Ibid.

tidiga skede accepterade sjömannen. Ännu har inte urbaniseringsprocessen urartat. Åtminstone upplever inte sjömannen detta från havet.

2.7 MARTINSONS HAT

Varför Martinsons andra prosabok tituleras *Kap Farväl* framkommer inte konkret i boken. Kap Farvel är i alla fall det danska namnet på Grönlands sydligaste punkt. Inte alls omöjligt att denna plats i framtiden kommer att ligga under vattenytan om inlandsisarna smälter. Finns det ett underförstått miljöengagemang bakom valet av titeln? Eller hyser Martinson sympati för Grönlands ursprungsbefolkning som underställts den danska civiliserade staten? I *Kap Farväl* talar sjömannen stundom med en bittrare ton och börjar mer och mer längta hem till Göinge. När han i kapitlet "Indien" vandrar han på en av Bombays gator, stannar han upp, och för en dialog med en indisk ballerina. Världsnomaden låter inte längre lika optimistisk som han är i inledningsvis i första boken.

Om jag bara kunde göra något för dig, du kära lilla varelse, lilla levande barn. Men jag är ju bara en tradeldare från Västeuropa, där de ishjärtade teknikerna bo.²⁷

Den unga danserskan liknas vara Indien personifierad och sjömannen talar med en västeuropeisk röst. Han talar till indiskan som om hon vore ett barn. Indiens civilisation är ännu ett lyckligt, men fattigt barn, i jämförelse med den västeuropeiska. Ännu befinner sig Indien i ett tidigt skede, där utvecklingen ännu går måttligt framåt. Ännu befinner sig Indien i gränslandet mellan den förindustriella och den industriella tidsåldern. I Västeuropa däremot, har den industriella utvecklingen accelererat.

²⁷ Martinson. *Kap Farväl!*, s. 223

Utvecklingshetsare och effektiva plebejer ha ställt allting på huvudet där borta, förstår du, barn. Det sägs att det finns inget som kan stoppa det: att allt måste ha sin gång tills det brister och blir annat av. Du vet inte, barn, hur fort allt har gått. Ångmaskinernas tid var ju en rätt lycklig tid. Lokomotivens snabba måttfullhet och högtidliga tjusning. [---] Ja, allt var måttfullhet, vitalt och rimligen bekvämt i ångperioden.²⁸

Sjömannen undgår inte att se hur kolonier hemsökts av imperialismens förödelse. De bygger upp, urbaniserar dem – och lämnar dem i sticket. Vad kan han göra åt saken? De båda sjöböckerna utspelas tiden efter första världskrigets slut. Sjömannen vittnar på nära håll efterlämnade ruiner i Europas städer och andra spår efter kriget. Han lyssnar till andra sjömäns erfarenheter och undgår inte att uppfånga vissa individers fientliga sinnelag. Författaren och litteraturkritikern Staffan Söderblom, beskriver sjömannens hat.

Han hatar 'den industrifärgade mentaliteten' som tar över haven under kriget.²⁹

Den artonårige jungmannen finner ett krigsmärkt Europa, och dess befolkning.

Och världen, Indien, Sydamerika, märkt av politisk och ekonomisk imperialism. I hamnarna samlas de, proletariatet ur den nya havsindustrin och de i land som fått sina liv sönderslagna av historiens våldsamma och kalkylerade åtbörder. De samlas i ömsesidig misstro, fiendskap, rädsla – för att bevaka sina intressen, föda och sprit och könsdrift.³⁰

²⁸ Martinson, *Kap Farväl!*, s. 223 f

²⁹ Staffan Söderblom *Harry Martinson*, 1994, s. 43

³⁰ Ibid.

I *Kap Farväl* ser sjömannen den inskränkta nationalismen (protektionismen, tullvänligheten) som ett hot mot frihandeln och inte minst sjöfarten. I samband med en landvistelse i en försurad engelsk hamnstad för han en dialog med en eldarkollega.

Tror du kanske att stålgubbarna hittar på något annat än samma gamla England och Tyskland och landgräns och tullgräns och fan och hans mor. Och sådant ynglar av sig med ubåtar och sånt, begriper du väl.³¹

Lars Ulvenstam ser världsnomaden som en frihandlare utan politisk förankring. Naturligtvis är sjömannen pacifist, ty krig hindrar sjöfarten över världshaven och då också världsnomadens fria rörelse över gränser.³² Priset av kollektivjordbruket i kommuniststaten Sovjetunionen alterneras med en liberalare inställning till utrikeshandel i *Kap Farväl*. Utan att sjömansförfattaren redovisar för djupgående undersökningar i nationalekonomi och statsvetenskap, är profetiorna trots allt, hållbara på ett andligt och litterärt plan. Sjöböckernas liknelser och metaforer hamnar ofta idén om världsnomaden nära. Ett exempel är slutorden i *Kap Farväl*.

Vi måste känna oss själva och världen. Vägen dit går genom god vilja, god vilja, god vilja. Vårt ideal skulle vara icke stiltjen, som kan göra själva havet till ett kärr; och inte heller orkanen, men den stora starka passaden, väldig, full av lust, frisk och levande: en evig och ständig vädring.³³

Passadvinden associeras till besinning och måttfullhet, både på individens inre plan men också på världspolitikens utveckling ur ett ideologiskt perspektiv. Passadvindens kontrast må vara extremism i både orkanisk framtidsoptimism och stiltjens bakåtsträvanden.

³¹ Martinson, *Kap Farväl!* s. 176

³² Lars Ulvenstam, *Harry Martinson – ett utkast*, 1960, s. 87

³³ Martinson, *Kap Farväl!*, s. 269

3. POETENS KRIG

Vad är Spenglers sura syra? Vad är ”*Untergang des Abendlandes*”?³⁴

”Spenglers sura syra” är en referens hämtad ur historikern Oswald Spenglers bok från 1918: *Västerlandets undergång*; som ungefär femton år senare kan läsas som en kulturpessimistisk opposition mot många av trettiotalets framtidsoptimisters värderingar. I boken hävdar Spengler att den västerländska civilisationen är på väg mot en säker undergång. Enligt Spenglers cykliska historieuppfattning består människans historia av otaliga civilisationer som föds, blomstrar och dör. Historien upprepar sig oupphörligt. Alla civilisationer är jämförbara med organismer som efter att ha genomlevt olika stadier dör ut och ersätts av nya. Samma mönster finns i det klassiska Atens frö, blomstring och fall; samma kretslopp finns i Romarriket, i upplysningstiden, i Weimarrepubliken, ja, listan kan göras lång.³⁵ Vad är det som talar för att den västerländska kulturen är vara ett undantag? I Spenglers samtid har den västerländska civilisationen redan haft sin blomstringsperiod; industrialiseringen blomstrar före sekelskiftet med uppfinningar och hjälpmedel, men i sin samtid ser han landsbygden avbefolkas och storstäder överbefolkas. I första krigets skugga finns hemlösa, arbetslösa, fattiga – som planlöst irrar runt i ruinerna. Dekadens och andlig trötthet ligger i tiden och det observeras inte minst av en del författare och konstnärer. Men så kom det glada tjugotalet, som följs av trettiotalets berusade framtidsoptimism³⁶. Men mot trettiotalets

³⁴ Martinson, *Resor utan mål*, s. 10

³⁵ Oswald Spengler, Övers. Martin Tegan, *Västerlandets undergång*, reviderad uppl. 1997 (1918), s. 46 f

³⁶ En milstolpe är Stockholmsutställningen 1930 – där parollen lyder: ”acceptera!” Det var i folkhemmets och välfärdsstatens tidigaste år, i en tid när socialismen och fackföreningarnas inflytande sakta inrättas. Samtidigt mekaniseras fabriker alla

slut anas fasan om att ett nytt krig är i rullning. Spenglers myt är värd att återopas i debatten, och Martinson skriver mellan raderna i sina tre naturböcker (1937-39) att krig ligger i luften. Sjömannens passadvindliknelse är oförenlig med den totalitära anda som utvecklas i några av Europas länder under trettioalets andra hälft. Utanför Skandinaviens gränser är skräcken påtaglig. Militanta regimer använder skrämsel och terror i sin maktutövning, populistiska ledare duperar massorna och folkvals (och det finns anledning att ifrågasätta demokratins värde i exempelvis Nazityskland) och i trettioalets slutskede bryter, som många befarar, ett andra världskrig ut.

Vintern 1939 ockuperas Finland av Sovjetunionen men finnarna bjuder på motstånd. Finska fotsoldater med hagelbössor skyddar sig mot ryssarnas teknologiskt mekaniserade arméer. I *Verklighet till döds* berättar Holger Tideman sin historia om de frivilliga svenskar som ansluter sig till den finska armén. En av de frivilliga är han själv, som efter rekryteringsresor genom Sverige, gör Finlands sak till sin och ger sig ut i kriget. Martinsons romanfigurer är inte längre pacifister. Holger Tideman, som jag uppfattar som Martinsons språkrör, hävdar att det är alla svenskars angelägenhet att hjälpa den lilla nationen mot en stor överfallscivilisation. Att han i kriget strider för en nations egenrätt är bortom passadvindens måttfulla vädring och vidsynthetens besinning.

Martinsons negativa syn på Sovjet tog fart långt tidigare, redan 1934, i samband med ett besök i Moskva (som först sex år senare återges i krigsskildringen *Verklighet till döds* genom Holger Tidemans ögon), upplever han ofriheten på nära håll. Holger

mer och med hjälp av maskiner skapas gynnsammare förutsättningar för produktionen och inte minst för de anställda som får drägligare förhållanden. Sven Delblanc, "Nya författarroller" i *Den svenska litteraturen 5 – Modernister och arbetardiktare*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, 1989, s. 12 ff.

Tideman ser en militärdiktatur, fullständigt oförenlig med sjömannens och ”världsnomadens” anarkistiska dröm som åberopas av sjömansförfattaren. Upplevelsen ligger till grund för det förakt han senare riktar mot den kommunistiska ideologin. När Finland ockuperas inser han att det dessutom går att sätta likhetstecken mellan ideologin och en överfallscivilisation.

Ryssland representerade nu liksom Tyskland överfallscivilisationen: den diktatoriska snabbutvecklingen av den maskinellt fungerande Staten.³⁷

I dessa, vad Holger kallar överfallscivilisationer, finns inget utrymme för individuellt drömmeri eller yttrandefrihet. Här är det förbjudet att se ”tingen i poesins ljus”.³⁸ Bokens huvudkaraktär befattar sig inte med världsnomadtankens pacifistiska budskap utan går ut i kriget – för den lilla nationens rätt till självständighet.

3.2 EN SPRUCKEN ILLUSION

Sjömannen accepterar den måttliga civilisationsprocessen 1932, men i Martinsons senare verk under trettioalet finns spår av en allt påtagligare civilisationskritik som 1940 når sin kulmen. Med hjälp av storslagna metaforer uppmanar Holger massan att slåss för de bofasta finnarnas integritet, och för de stämningar, och för den poesi vars fiende är det konkreta och självaste verkligheten i sig. I själva verket slåss Holger inte enbart mot Sovjetunionens imperialism, diktatur, statslojala socialrealism och dess dyrkan av industrin; utan strider också mot själva civilisationsprocessen, internationellt och lokalt.

Söderblom ser *Verklighet till döds* som ett avskedstagande från den världsnomadfilosofi som proklamerats i

³⁷ Harry Martinson, *Verklighet till döds*, reviderad uppl. (2001) 1940, s. 77

³⁸ Se not 6

Resor utan mål åtta år tidigare. Visionen blir en lögn, ”världen tog en annan vändning och nomaden får göra det samma”.³⁹ Bertil Palmqvist ser omvandlingen som en brytning. En ”brytning med en livssyn som i stegrad grad kommit att för Martinson själv att framstå som en omöjlig dröm och bräcklig illusion”.⁴⁰ Frågan är om vändningen igångsatts redan i samband med resan till Moskva 1934?

Var det i så fall under den beryktade författarkongressen i Moskva 1934 som drömmen började krackelera och illusionerna blekna?⁴¹

3.3 DEN STATSLOJALA REALISMEN

I en intervju för tidningen *Spektrum* 1932 uttalar Martinson sig antikapitalistiskt och kommunistvänligt. Man bör kanske framhålla att det är något som sägs, inte skrivs. I talet kommer spontana och ogenomtänkta tankar till tals, i skriften får eftertankar och revideringar plats. Talet är flyktigt.

Det nuvarande samhällssystemet är så livsfientligt inte minst därför att det leder till standardisering: variationsmöjligheterna håller på att försvinna. Det sägs att kommunismen med sin kollektivism nivellerar massan, men i själva verket är förhållandet det motsatta: kommunismen skänker massan möjligheter till variation, under det kapitalismen standardiserar massorna för att kunna exploatera dem.⁴²

Holger Tideman bekänner att han som ung, uppfattat Sovjetunionen som ”ett fredens land” och en ”fredsgarant”, men att han har ändrat sin uppfattning.⁴³

I förkunningen om ”världsnomaden” prisas kollektivjordbruket och idén om att ingen ska se marken som sin

³⁹ Söderblom, s. 189

⁴⁰ Bertil Palmqvist ”En desperado drar i härnad” i *Verklighet till döds, Den förlorade jaguaren*, Uddevalla, 2001 s. 274

⁴¹ Ibid.

⁴² Holm, s. 91

⁴³ Martinson, *Verklighet till döds*, s. 102

privata ägodel, men nej, böckernas huvudpersoner talar inte i politiska termer. Och den som studerar i Harry Martinsons författarskap inser att hans sympatier ständigt finns hos den svagare parten.

Den sanna mänska fanns bara i den fattigaste enkelheten.⁴⁴

Tyvär är världsnomadsfilosofin omöjlig i en värld som är ondare än han som ung hoppades och anade. Är det snarare så att människan är för ond för att underkasta sig världsnomadens ideal?

Andra kapitlet i *Verklighet till döds* utgörs av en kort prosadikt med titeln: ”Döden genom vatten”, vilken skiljer sig åt i både språk och form från bokens övriga episoder. Prosadikten handlar om en matros drunkningsdöd.

Då samlade han sig. Nej han hade ingenting att samla. [...] Jag har gjort mitt. Jag har stridit för livet, så långt det gick. Och sedan med trötthetens hjälp att allting gick sin gilla gång. Och då upphörde allt. Sjömannen sjönk. Det vill säga hans kropp sjönk. Den sjönk som en lod rakt ner, tvåhundra mil från det som kallas Azorerna ifall man skall leva.⁴⁵

Sjömannen är inte Holger Tideman, eller är han det? Är det följden av att Harry Martinson omskolats från den frejdige sjömansförfattaren till den bittere agitatorn? Metaforen i sjömannens död i ”Död genom vatten” är en antydning om en illusions död – i ett slags intermezzo mellan Moskva-resan 1934 och *Verklighet till döds* tillkomst 1940. Under denna sexårsperiod – eller omvandlingsperiod, (1934-1940) omvandlas en frejdig sjömansförfattare till den förbittrade frihetskämpen Holger Tidemans upphovsman och språkrör.

⁴⁴ Martinson, *Verklighet till döds*, s. 41

⁴⁵ *Ibid.*, s. 32

3.4 ”MÄNNISKOSJÄLENS INGENJÖR”

Verklighet till döds inleds med besöket i den omtalade författarkongressen i Moskva 1934. Holger Tideman ser kritiskt på kongressen, liksom på Stalins auktoritet och Sovjetunionen överlag. För Holger är kongressens motto en absurd antites:

Diktaren är människosjälens ingenjör.⁴⁶

Parollen är ett direktiv om hur litteraturen måste se ut. Holger har förståelse för att människosjälens på ett andligt stadium är förenligt med dikt, men att i denna andlighet blanda in ord och begrepp som ingenjör är förkastligt.

Den dag ingenjören fick ledarrang i andens värld skulle anden och därmed dikten dö. Den dag skulle fantasien förtvina eller degraderas till en devot hejarslav åt tingens hjul.⁴⁷

Den ryske författaren måste hålla sig inom den statslojala socialistiska realismens ramar och föra regimens talan. Holger anser att det är förkastligt oavsett om diktaren själv står bakom revolutionen och klasskampen eller inte. I Sovjetunionen genomsyras all konst och litteratur av mediokert skrivna statslojala lovord och Stalinförgudningar och absolut inga tolkningsmöjligheter och tvetydligheter får missuppfattas. Det får enbart finnas en tolkningsmöjlighet och endast ett svar. Detta är oförenligt med Holgers syn på poesi. Han känner ofriheten, i som han uttrycker; ”dyrkandet av det konkreta”, där inga metaforer och allegorier är tillåtna.⁴⁸

⁴⁶ Martinson, *Verklighet till döds*, s. 11

⁴⁷ *Ibid.*, s. 11f

⁴⁸ *Ibid.*, s. 14

Det lyriska och filosofiska i mänskan hade ännu en viss rätt och ofrihet till ett visst motstånd inför den allenarådande ingenjörsgudningen.⁴⁹

Diktaturregimen och dess kontroll och fullkomliga makt över konsten och litteraturen är i kontrast med individens fria utveckling till en säregen konstnärspersonlighet. Vad som också är förkastligt, enligt Holger, är självaste civilisationsprocessen i sig, som på många områden urartat i både väst och öst, inte minst i Sovjetunionen. I samband med författarkongressen bjuds gästerna ut på en flygtur över det nyryska riket.

Planen kretsade över slätterna, landade på flygfältet i närbelägna städer och startade efter någon timmes uppehåll igen, i väg för att se en annan stad. Överallt var det nybyggt och överallt utstrålade en kylande stämning av hemlöshet. [...] Än sen? Där nere fanns vad man väntat sig, hus, organisation och all slags municipalt linjerad materie. Och där uppifrån hade man det platta fågelperspektivet som är en typisk kreditvy och fantasiens fiende.⁵⁰

Holger minns att han 1934, inte alls imponerades av Sovjetunionens nybyggen: Fyrkantiga betongkomplex, en urartad urbanisering, hjärntvättade människor. Risken finns att Finland kommer att förryskas och urbaniseras på samma vis – om de förlorar kriget. Detta skulle han göra sitt yttersta för att förhindra. Holger slåss mot ”det ordentligt tillskurna, det statistiskt beskurna”. Han slåss för ”det dynamiskt organiserande, det levande”.⁵¹ Det som sjömannen kallar ”det dynamiskt organiserande” må vara passadvindens liknelse. Vad Holger ser i Sovjetunionen är dess raka motsats, ”det ordentligt tillskurna, det statistiskt beskurna”. På denna punkt är Holger ense med sjömannens världsnomadsfilosofi.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid., s. 22

⁵¹ Martinson, *Resor utan mål* s. 10

3.5 HOLGER TIDEMANS PROFETIA

Som jag nämnde tidigare talade inte Holger i politiska termer. Söderblom inser också att Holger inte har något ”politiskt patos att tillgripa, inget rysshät, inget kommunisthat att ta stöd i”.⁵² Holger är diktaren som slåss för diktarens frihet, eller ja: Yttrandefriheten. Men han slåss också mot civilisationen och hela processen; mot alla dens följder, mot den nya tidsålderns tänkesätt och mot modernismens världsbild.

Han hatar den civilisation som vårdar kriget, och som naturligtvis överger dess offer.⁵³

Men Holgers krig handlar i praktiken om den lilla nationens kamp mot den överlägset starkare angriparen. *Verklighet till döds* är i högre grad en allmän civilisationskritisk bok än ett krigsrepotage. Handlingen domineras av Holgers tankar och profetior, vilka emellanåt kan passa som tal inför de stora folkmassorna; med stora känsloutspel uppmanar han svensken att göra Finlands sak till sin. En resumé av bokens handling skulle kunna summeras så här: En bok där Holger Tideman redogör varför han tar ställning för Finlands självständighetskamp mot den sovjetiska militärstatens ockupation och varför han går med i den svenska frivilligkåren.

De finska soldaterna kämpade för ”paradoxala men sanna saker, för stämningar och aningar, för de finska skogarnas sus, för allt sådant som kommer materialisten att spruta galla.”⁵⁴

Holger anser att den finska landsbygden, i sin ofullgångna civilisationsprocess ännu är oförstörd i jämförelse med det

⁵² Söderblom, s. 184 f

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Martinson, *Verklighet till döds*, s. 46

framstegsoptimistiska välfärdsbygge som råder i exempelvis Stockholmsutställningens och funktionalismens Sverige.

3.6 STÄMNING OCH DESS MOTSATS

Holger har ett litterärt motiv att gå ut i krig för. Han försvarar sin syn på poesin vars fiende är vad han kallar: Det konkreta.

När ungefärligheten på alla områden hotas till livet av den tyranniska exaktheten på alla områden, då har det stora kriget mellan poet och ingenjör börjat.⁵⁵

När endast det konkreta återstår skulle dess ensidighet vara värre än döden. Holger är kortfattat en stämningens rekryt och den martinsonska stämningen är just, liksom ungefärligheten, oförenlig med det konkreta. Begreppet eller fenomenet ”stämning” behandlas mer djupgående i naturprosan *Svärmare och Harkrank* (1937) där Martinson sjunger ungefärlighetens lov och vikten av att hålla tankeförmågan vid liv. Han är överens med många av tidens modernistiska poeter och nog skulle en utländsk storhet som T.S. Elliot skriva under Martinsons yttrande:

För en diktare kan ingenting bli slutförklarat.⁵⁶

I ett annat resonemang erkänner han sin egen och mänsklighetens otillräcklighet i språket för att gestalta en stämning. Det är en eggande tanke att ständigt ha något att sträva efter, ungefär som den sjungande taltrastens ständiga letande bland grantopparna efter den optimala akustiken.⁵⁷ Att aldrig finna den perfekta platsen är

⁵⁵ Martinson, *Verklighet till döds* s. 47

⁵⁶ Martinson, *Svärmare och harkrank*, s. 19

⁵⁷ I essän *Midsommardalen* finns en kort prosalyrisk berättelse med titeln ”Taltrasten” som skildrar en kvittrande trast som i ständig rörelse flyttar kring mellan grantopparna. Den lilla stereotypa fågeln söker, enligt Martinson, den absolut optimala platsen i

sökandets och rörelsens hänförelse. En stämning är inget kvardröjande ögonblick. En stämning kan vara en naturupplevelse i mötet mellan människan och naturen, men stämningen upplevs också inne i litteraturen, i författarens skaparögonblick, eller i läsoplevelsen – mellan texten och mottagaren.

Det litterära momentet i naturbetraktandet är omöjligt att bortjaga, och där har vi alltså åter människan, människorna. Endast sällan kan var och en av oss få uppleva några sekunder av glömska och möte. Allting strykes. Endast miraklet står tyst och stirrar en i ögonen. Sedan försvinner det och där stå vi nedsjunkna i björnmossan.⁵⁸

Miljöförstörelsen är ett störande moment i sökandet efter stämning. När den tonårige Martin Tomasson stannar till i en bruksort nära västkusten ser han ”de höga skorstenarna i Bruksdälden” som sänder ”majestätiska svarta rökormar över ekskogarna”.⁵⁹ Den som hävdar att *Vägen ut* är en framtidsoptimistisk utbrytarroman bör nog läsa om boken ur ett ekokritiskt perspektiv.

Och ändå kände han inte den trygghet som han hade känt hos bönderna. [...] En saknad som han alls inte ville erkänna, men som han bara kände. [...] Det var inte alls så det stod i visan, att pilten i höstkväll fick sina svar.⁶⁰

Det handlar inte om romantikerns verklighetsflykt, det handlar snarare om den vuxne berättarens behov av att vistas i den typen av natur och landskap som omgav honom som barn. Rädslan över att inte längre finna den orörda och bullerfria miljön återkommer emellanåt i *Verklighet till döds*.

skogen där den kan höras bäst. Trasten personifieras och blir liksom författaren själv, en ”stämningssökare”. Harry Martinson, ”Taltrasten” i *Midsommardalen*, (2000), 1938, s. 175

⁵⁸ Martinson, *Svärmare och harkrank*, s. 43

⁵⁹ Harry Martinson, *Vägen ut*, reviderad uppl. (1993) 1936, s. 300

⁶⁰ Ibid., s. 301

Där all stämning upphör har känslan ingen närvarande riktare. [---]
Då har man verkligen nått verklighetens verklighet. [---] Rymden tar
sin hand ifrån en. Skogarnas sus tar sin hand ifrån en. Stjärnan gör
likaså, och minnena fly en, ty de ha blivit utsparkade. Allt som
tillsammans byggde stämning och därmed själ och känsla är borta.
Endast det konkreta återstår och dess ensidighet är värre än döden,
värre än allt, ty det är inte längre någonting alls.⁶¹

Verklighet till döds är i högsta grad en civilisationskritisk bok. Just
civilisationskritik går att tillämpa på flera sätt. Faktum är att en
vanlig stämning, eller en naturbeskrivning av författaren Harry
Martinson självverkande blir civilisationskritik. En stämning kan
vara en litterär återgivning av en förindustriell relation mellan
människan och naturen. Det kan även röra sig om en nostalgisk
återgivning av det enkla och dess värden; det bitterljuva mörkret,
elektricitetens frånvaro; i en fattig idyll genomsyrad av saga och
skrock. Martinson behärskar konsten att framhålla det högstämda
och nostalgiska i armodet, och allt det där som skildras av många
förindustriella författare.

3.7 VERKLIGHETSBEGREPPET

Den finska armén betraktas som en ”soldatskara av drömmare” som
slås ”mot en verklighetsförgudande verklighet”, eller rättare sagt:
”mot en ond verklighet”.⁶² Holger Tideman har ett kontroversiellt
förhållande till verkligheten som han betraktar som sin fiende.
Verkligheten som utan inslag av fantasi, är drömmens och
drömmeriets motpol.

Holger började förstå varför det fanns dikt och varför allt diktande
kring verkligheten blivit till. Jo, emedan verkligheten var absolut på
ett djävulskt och direkt sätt som var omöjligt att uthärda utan att resa

⁶¹ Martinson, *Verklighet till döds*, s. 87

⁶² Ibid., s. 89

motstånd. All dikt var motstånd mot verkligheten själv, motstånd mot själva principen. Verkligen var det största nödvändiga onda som fanns.⁶³

I en modifierad och demokratisk civilisation som Sverige är det i viss mån fortfarande möjligt att tillgripa drömmeri och inte minst humanism. Till skillnad från en diktaturcivilisation som Sovjetunionen där diktaren är berövad sin yttrandefrihet.

Holger skämdes inte för att bekänna att han på ett sätt började bli rädd för hela denna världen, för hela tillvaron med dess tekniskt fullfjädrade anonyma satanism. Ja, ibland var det svårt, att inte säga sin innersta mening, den att självmordet lika väl kunde göras på en gemensam samlingsplats rakt över härifrån in i de finska skogarna åt nordost, i dödens stora socken Salla.⁶⁴

Sjömansförfattaren prisar livet, men i Holgers pessimism ligger självmordet nära. Det som skrämmer honom är världen och verkligheten. Hatförhållandet till verkligheten delar Holger Tideman med den unge Martin Tomasson. Enda sättet för den unge Martin att överleva verkligheten är just drömmeriet. I *Nässlorna blomma* (1935) beskrivs ”träsko- såret” som drömmens fiende. Den fysiska smärtan slår alarm och plötsligt påminns den unge Martin Tomasson om hur grym verkligheten är.

Den närmaste verkligheten var av tyngande trä: hans egna träskor. Hans hat mot träskor övergick allt förstånd. Verkligheten satt konkret på hans egna ben och följde med honom vart han gick: stora inflammerade ankelsår som han ständigt sparkade upp så de lyste färska och blodiga, det var skälet till att han hatade träskor: och träskorna var det första svepskälet till att han hatade verkligheten. Hela begreppet verklighet fick gärna formen av en förbannelsen

⁶³ Martinson, *Verklighet till döds* s. 93

⁶⁴ *Ibid.*, s. 63

klossträsko, där han gick för sig själv och drogs med göingebarnets speciella stigmatta: - ankelrosen av skorpigt blod.⁶⁵

Söderblom beskriver Martins förhållande till verkligheten som ”en slags plikt som passerar i honom, medan han stirrar ut i någonting annat, det som fattas, en längtan som djupnar och sjuknar”.⁶⁶

4. FÖRFATTARSKAPETS OMVANDLING

Den hemlöshet som sjömansförfattaren besjunger 1932 i proklamationen om världsnomaden följer med i författarskapet lever i Martin Tomassons belägenhet och inte minst, som Söderblom redogör, i Holger Tidemans temperament.

Den hemlöshet han stirrar i vitögat är iskall, förtvivlad, av döden. Den är en hemlöshet i tiden, i teknologin, i den ’moderna’ världsbilden.

Men Holger Tideman medger inte att det är han som är den hemlöse, istället hävdar han, att det är den urbaniserade delen av den svenska befolkningen som är hemlös. Och han beskyller den för att ha hastat fram alldeles för fort.

Med för täta och för hastiga växlingar slog civilisationen ihjäl möjligheterna för en kultursjäls nybildning efterhand. [---] De flesta gick omkring och spelade hemmastadda och harmoniska i en värld där de när allt kom omkring var grundligt desorienterade och spökligt vilse. Allra värst voro barnen i att dölja sin okunnighet och vilsenhet.⁶⁷

Världsnomadens besinnliga framtidsoptimism är omvandlad och överförd i Holger Tidemans kulturpessimism. Det intressanta är att

⁶⁵ Harry Martinson, *Nässlorna blomma*, reviderad uppl. (2000) 1935, s. 175

⁶⁶ Söderblom, s. 93

⁶⁷ Martinson, *Verklighet till döds*, s. 49

de båda idéernas ytterligheter möts på olika plan i *Nässlorna blomma* – boken vars tillkomst, skapas kring omvandlingsperioden i författarskapet, som ligger till grund för uppsatsens frågeställning. I bokens inledning (som jag återkommer till i nästa kapitel) skildras faderns (Olav Tomassons) oro och bortlängtan, och hur det oförklarliga ”världsspöket” klappar honom på axeln.

4.2 ”VÄRLDSNOMADEN” I NÄSSLORNA

BLOMMA

Nässlorna blomma (som publiceras 1935) har Martinson arbetat med under många år. Inledningen håller en mycket hög kvalitet, men efterhand blir berättartonen dystrare. Det är inte riktigt samma frejdiga språk i bokens senare kapitel (även om det glimtar till emellanåt). Enligt Söderblom, påbörjar Martinson *Nässlorna blomma* tidigare än 1934-35 och de båda sjöböckerna är en slags ”förberedelser för den egentliga *Nässlorna blomma*, rent tematiskt och språkligt.”⁶⁸

Det märks att idén om världsnomaden ännu är vid liv i bokens inledning. Martins far – Olav, som varit i Tasmanien, är av en rastlös karaktär, trots Bettys (Martins mor) ömhet och kärlek.

Kvinnan håller honom ”mycket kär här på verandan under månen; men oron rev honom alltid i ryggen. Det fanns alltid en tredje part, en sorts ande eller ett världsspöke som han aldrig gjorde möda att förklara för sig men som fanns där och klappade honom på axeln. Han brydde sig inte om detta, men led därav.”⁶⁹

Något i fadern Olav vill ut i världen; vill resa bort. Samma bortlängtan som sonen Martin sedermera drivs av. Ännu lever tanken

⁶⁸ Söderblom, s. 82

⁶⁹ Martinson, *Nässlorna blomma*, s. 9

om världsnomaden i högsta grad och samma sak är det med Martins mor, som emigrerar till Karlifonien. ”Ty så har omständigheter och förhållanden gjort människan – genom årtusenden har hennes nomaddrift förträngts”,⁷⁰ säger världsnomaden. Kan inte denna tanke vara ett surrogatsvar på en obegriplig handling? I moderns flykt skymtar nomaddriften, vilket måste bli ett uthärdigt surrogatsvar för den svikne och övergivne Martin.

4.3 BERÄTTARENS EKOLOGISKA UPPDRAG

Egentligen är *Nässlorna blomma* en oerhört mörk berättelse om Martin Tomassons tragiska människoöde. Men Martinsons frejdiga språk och det suggestiva landskap som omger Martins förser berättelsen med ljus, ett poetiskt ljus. Martinson skriver med ”ett svindlande lätt språk, ett språk som svävar. Däri ligger dess mästerskap, eller som man vill: dess mirakel. Att språket är så oerhört lätt, så sagolikt lätt.”⁷¹

Det finns flera sätt att gestalta en resumé över handlingen som berikas av underströmmar, inte sällan i form av säregna folklivsskildringar, eller rena landskaps och naturskildringar. Emellanåt hamnar naturen och idyllen i fokus. Landskapstypen som omger Martin, i gränslandet mellan nordöstra Skåne och Nordvästblekinge, är en blandskogstrakt genomträngd av sjöar och hedar.

Naturligtvis har Harry Martinson, efter familjetragedin och sin tuffa uppväxt, en fängslande biografisk historia att berätta. Ändå väljer han, att berätta en annan berättelse som finns i bokens underström; berättelsen om kampen mellan två tidsåldrar, eller snarare; kampen mellan två livsformer. Ännu kring förra sekelskiftet existerar bondesamhället och dess tidlösa landskap med dess

⁷⁰ Se not 16

⁷¹ Söderblom s. 82

vildvuxna skogar, nyplöjda åkrar, flera hundra år gamla träd, tusenårsstigar och inte minst den bondska befolkningen. Det susade i ljungen och för Martinson utstrålade landskapet av poesi, stämning, ungefärlighet, estetik, tidlöshet, allt det som Holger Tideman slåss för, och allt det som är viktigt för diktarens skaparanda i naturböckerna,

Och kronan höll här, medan det övriga Sverige nästan levde i ovetskap därom, en av landets tätaste och mörkaste trollskogar. En verklig, virkesgrov susande sagoskog, där tjädrarna flögo upp för vart tionde steg, så att hela skogen bullrade som av motorer långt före flygmaskinernas tidevarv, och även sedan. Skogsduvorna sutto här i jättegranar som stått på rot sen Karl X:s tid och som ännu buro kottar som de kastade ner i de avgrunder mellan sig, som de själva skapat genom sin växt i höjden.⁷²

Den vuxne allvetande berättaren intresserar sig för mycket annat än Martin Tomassons misär. Söderblom poängterar att berättelsen handlar i högsta grad ”också om detta andra”.⁷³ Den förindustriella livsform som omger pojken och vilken betydelse naturen har för människorna omkring honom.

Landskapet som omger pojken är ingen evig landsbygd vilken som helst, den är spelplats för kampen mellan två tidsåldrar.⁷⁴

Martinsons stora ekologiska uppdrag är att påminna och dokumentera en tidsålder som är i färd med att gå under. Uppmärksamheten riktas bort från det materiella, till naturen.

Detta finns överallt som en underström i berättelsen – författarens tillgivenhet för de gamla, långsamma livsformerna, och hans sorg

⁷² Martinson, *Nässlorna blomma* s. 10f

⁷³ Söderblom s. 82

⁷⁴ Staffan Söderblom ”Efterskrift” i *Nässlorna blomma* 2000, s. 296

över att de ska försvinna: kvarnarna, småbruken, stigarna i skogen, och därtill skrocket, vidskepelsen, en världsbild som osar av ålder, och som uppstått ur en tillvaro tätt intill naturen.⁷⁵

Det kan tyckas paradoxalt att Martinson svärmar för sitt barndomslandskap som han en gång rymde från. Uppföljaren till *Nässlorna blomma* (1935) *Vägen ut* (1936) brukar sammanfattas (av de som inte läser ut ett ekokritiskt perspektiv) som ynglingen Martin Tomassons väg ut från bondesamhället.

Den som undersöker de två barndomsskildringarnas berättarperspektiv finner att berättelserna är skrivna ur två olika perspektiv. Den första är den vuxne allvetande berättaren som ur sin erfarenhetsposition blickar tillbaka. Det andra är barnets, den unge Martins perspektiv. När omvärlden ses genom den unge Martins ögon sprudlar språket av berättarglädje. Med barnets syn beskrivs tingen som om de aldrig tidigare beskrivits. Språket avviker ifrån en konventionell och automatiserad verklighetsuppfattning. Barnet främmandegör tingen genom en desautomatisering av varseblivningen. Det redan så glimrande bildspråket späckades med nybildade ord och oväntade, lekfulla associationer. Ett lysande exempel är Martins första vandring genom kronskogen, där han är på väg till sitt första fosterhem, gården Vilnäs.

Till Vilnäs, till Vilnäs. Det var nästan en mil att gå. Kronskogen öppnade och stängde sina mörka klyftor av gran där han gick. Han följde en stig som nästan bara var rötter, blanka som nygniden koppar som ständigt hölls putsad av kanande fötter och granbarrens fall och vandrande drivor. Det hade varit barvinter och marken var mer än majtorr i slutet av februari. Regn föll heller inte. Det var önskevädrens vinter. Den snälla solen satte ut sin lampa i skogen och tog hem den på kvällen.⁷⁶

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Martinson, *Nässlorna blomma* s. 45

Sammankopplingen och besjälningen av tingen är ett barns ännu outvecklade och oerfarna uppfattning av omvärlden. Det är barnets förmåga att förse naturen med mänskliga egenskaper samtidigt som den vuxne berättaren hjälper till med beskrivningen. Barnet utgår ifrån att alla föremål i dess omgivning har tankar, känslor och önskningsprecis som barnet självt. Naturen är besjälad tills, som professor Charles Brenner hävdar, att erfarenheten eller vuxna lär barnet annat.⁷⁷ Söderblom hävdar att Martinson undersöker pojken identitet och undersökningen blir samtidigt ”en inlevelse i Martins magiska språk, språket som leker i honom, hjälper honom ur skräck och hat, tröstar honom genom att omskapa världen”.⁷⁸

4.4 FÖRINDUSTRIELLA LEKSAKER

Martin Tomassons barndomsidyll är inte berikad av materiella ting. Martin skäms inte bort med ett överflöd av fabriksstillverkade leksaker. Med hjälp av denna materiella brist riktade Martin, liksom många andra förindustriella barn, uppmärksamheten mot exempelvis naturen, sedermera sagorna. Kärleken och tillhörigheten till naturen odlas redan i de yngre åren.

Vid fyraårsåldern gick han nedåt grusgången, böjde sig ned på huk och lyssnade liksom sina syskon på de egyptiska snäckorna som aldrig slutade susa. Han kunde också gå ensam ner och se på ’gossen i båten’, en blomma som växte på rabatten nära grinden. Då kom det en sorts tanke om gräset och rabattrundelns krökning, rymden däröver och skogsranden. Det kanske var hans första stämning, hans första, vaga meditation. Samtidigt drog han in luften genom näsborrarna och kände en rusig trivsel med luftens lukt av gräsväta, afton och jord.⁷⁹

⁷⁷ Charles Brenner, *Psykoanalysens grunder*, reviderad uppl. (2004) 1955, s. 203

⁷⁸ Söderblom s. 124

⁷⁹ Martinson, *Nässlorna blomma*, s. 21

”Gossen i båten” är roande trots att den är naturens egen skapelse. Den är en del av allt, aftonen, de susande snäckorna, liksom rabattrundelns krökning. Det är råmaterial som en vuxen naturdiktare använder sig av i sitt språk. Det är impulser som bärs med i minnet från barndomen.

4.5 INDUSTRIELLA LEKSAKER

I samband med Moskva-resan bjuds Holger Tideman in i ett leksaksmuseum och bemöter hela konceptet med avsmak. Först studerar han att de tsariska adelsbarnens mekaniska leksaker och finner att de utstrålar annat än ”leklycka” och fantasiingivelse. Sen upptäcker han värdet i de enkla anspråkslösa leksakerna som användes av de fattiga barnen.

De tsariska adelsbarnens leksaker voro uppställda på ena sidan inne i långvalvet. På den andra sidan fanns det forna ryska fattigfolkets trähästar och deras dockor gjorda av vitmossa. Av allt att döma var detta snarare leksaker hämtade från skogsbältet i norr, ty på stäppen finns ingen vitmossa.⁸⁰

Skillnaden i standarden mellan klassamhällets leksaker är tydlig och museets föreståndarinna poängterar melodramiskt denna skillnad. Till skillnad ifrån Holgers fascination över de enkla leksakerna, hävdar hon demonstrativt att hädanefter skulle också de fattiga barnen äga de leksaker som liknade de tsariska adelsbarnens leksaker. Holger ser tingen ur ett primitivistiskt perspektiv och vänder på grundtanken. Han ser ett högre värde i fattigbarnets leksak; i den handgjorda trähästen och hur den täljts av en fattig hantverkarens hand. Men, i den nya tiden, kommer inga barn alls att få leka med de anspråkslösa och fantasiuppmuntrande leksakerna,

⁸⁰ Martinson, *Verklighet till döds* s. 17

eftersom de pekar på den forna klyftan mellan rika och fattiga i tsarväldets Ryssland.

Holger erinrade sig om sin egen barndoms bondsvenska hantverkare och ser parallellen mellan dem och de förrevolutionära ryska leksakstäljarna.

Han mindes ännu tålmodigheten hos hantverkaren, den ytterliga, darrhanta förfiningen i ande.⁸¹

Holgers hjärta klappar för hantverkeriet som dör ut i industrialiseringens massproduktioner. Ting med värde, är för Holger, inget som produceras på ett maskinellt fabriksband. Holgers resonemang löper från hantverkeriet in i ett familjärt mikrokosmos i den förindustriella tidsåldern och han nedvärderar inte den fattigdom som råder där. Tvärtom, ser han fattigdomen och armodet som ett förfogande i kärnfamiljens samhörighet. I det gamla fattig-svenska småbondesamhället fanns det en rikedom som inte hade med det materiella att göra. Denna kulturpessimism återkommer i nästa bok *Den förlorade jaguaren* (1941), där scenen är förflyttad tillbaka till Sverige. Boken handlar om tre småstadspojkar som är andligt försoffade av den rådande biografandan. Istället för att läsa böcker och hungra efter kunskap, tittar de film. Istället för bokläsning och strävan kunskapsörst strävar de efter upplevelser och äventyr.⁸² Boken har ett moralistiskt budskap som påminner om Holgers idéer.

Holger talar om sin barndomsvärld och uppväxt som ett moraliskt ideal, värt att efterlikna. Är det i själva verket inte Martinson som talar om sin barndom? Och när Martinson talar om sin barndom är det ju Martin Tomassons värld som åberopas. Är Martin Tomassons svåra livsöde föredömligt ur ett moraliskt hänseende? Martin, som överges av sin mor; den stackars pojken

⁸¹ Ibid., s. 39

⁸² Harry Martinson, *Den förlorade jaguaren*, reviderad uppl. (1960) 1941

som redan då hatar verkligheten och sitt alarmerade ”träskosår”. Han som vill bort från sin tillvaro som sockenungen och alla de plikter och tvång som det tragiska livsödet bär med sig. Men enligt Söderblom bör inte Holgers tankar om sig själv som barn, sättas i överensstämmelse med Martin Tomassons biografi. Det är inte Martin Tomassons verklighet och historia som Holger Tideman berättar om utan om det landskap som omger honom.

Här gäller det inte en inlevelse i barnets verklighet, utan i den verklighet som omgav barnet. Och det är inte samma sak.⁸³

4.6 DEN FÖRINDUSTRIELLA TIDSÅLDERNS UNDERGÅNG

Om det civilisationiska levernet ökar människans materiella standard, vad ska skalderna då jämra sig över? Vad ska de skriva om när armodet är utrotat? Kommer något bekymmerfritt och liknöjt att födas? Kommer det i framtiden inte längre att finnas något att jämra sig över? Vem ska då skriva dikt? Vem kan bli skald i en perfekt värld? När allt är färdigt och alla mål uppnådda, vad fanns det då kvar att sträva efter? Hur kommer litteraturen att se ut i framtiden? Som jag nämnde tidigare handlar *Nässlorna blommar* om en tidsålder och livsform som sakta håller på att gå under. Och det finns en sorg i både Martin och den allvetande berättaren, över denna undergång. Efter att Martin mist sin familj och barndomshem skulle det bli fler älskvärda objekt som han skulle mista. Förändringar i naturen resulterar ofta i att något monumentalt försvinner och ersätts av något annorlunda. Något oersättligt försvinner och kommer aldrig mer tillbaka. Gamla träd huggs ner och på sina håll förvandlas skogen till ett kalhygge. Samtidigt som ungträd planteras på åkrar och andra öppna fält som människor i århundraden vårdat. Sjömannen föraktar förvisso det

⁸³ Söderblom s. 186

”statiskt tillskurna” och föredrar det ”dynamiska” och allt som är i linje med passadvindarnas måttliga rörelser. Men nu handlar det om något helt annat: Martins ogillande av förändringar i naturen, i skogen, på ljungen. Förändringar som rubbar landskapets naturliga karaktär. Martins och bygdefolkens relation till skogen och ljungheden är sen århundraden förtrolig. Hemlös är Martin på många olika sätt, men i den göingska idyllen och i socknen är han på många vis ändå inbunden.⁸⁴

När civilisationen når denna avkrok gör den inte det direkt genom att asfaltera och bygga upp en tätort i den. Istället kommer granskogen att massaverkas för att hålla städerna med virke, enbart av ekonomiska och kapitalistiska syften. Samtidigt ska ljungheden planteras med trädplantor i symmetriskt mönster. Ljungfolket på ljungheden kallar sin hed för ett ”ljunghav” eller ett ”ljungrike”, och betraktar den som ”en sorts böljebörjan till havet”.⁸⁵ Ljungheden med sina tusenåriga stigar, ingångna av djur och människor, som leder in i de vildvuxna granskogarna var vägar för Martin när han vandrade mellan gårdarna.

Martin är nostalgisk när han inser att ljungheden inte får vara ljunghed längre.

Ögonblicket därpå stod han åter ute på heden, heden som snart skulle bli skog; timmerpark i Göinge.⁸⁶

Skogen degraderas till att namnges för en park av timmer där granplantor växer på rad och formas efter mallar i ytlig likformighet. Timmerpark är civilisationens skog. Det ungefärliga ska bli exakt. En riktig skog rymmer olika formationsmöjligheter. Kan timmerparken växa till sig och bli lika gammal som den virkesgrova, susande

⁸⁴ Göinge är en trakt med en egen folklivskultur, som finns i nordöstra Skåne och i Nordvästra Blekinge.

⁸⁵ Martinson, *Nässlorna blomma*, s. 10f

⁸⁶ *Ibid.*, s. 222

sagoskogen i Nite ”där tjädrarna flögo upp för vart tionde steg, så att hela skogen bullrade som av motorer.”⁸⁷

Om några år skulle plantorna vaja långsamt av och an som susande granar ute på ljungen. Och då skulle inte heden finnas mer. Den skulle inte få vara hed längre då. Men han tyckte att det låg något sorgset också i detta. Utan att han visste det stod han där och kände barnets sorg inför förevändningarnas död; barn och skalder älska ingenting så högt som förevändningar: den eviga heden som ville vara hed för att få klaga över hedens ödslighet.⁸⁸

Skogsstyrelsen, direkt underställd civilisationen, är provinsens överhet, när den låter män i uniform dirigera undersåtar att gräva ner granplantorna i fällorna.

Ljungfolket satt som mållöst. Männen rökte sina snörvlade, sura pipor av ljungrot och darrade märkbart på händerna då de glödrerade sina mönster på korgarna.⁸⁹

Nu kan Ljungfolket inte längre bo kvar på Ljungheden. Ljungfolkets säregna kultur mellan dem och ljungen; mellan den förindustriella människan och den förindustriella naturen ska gå förlorad när den industriella tidsåldern tar vid.

4.7 DRÖM-SVEA DEN STORA

En resumé över barndomsböckerna om Martin Tomasson skulle, som jag nämnde ovan, kunna skrivas på flera olika sätt. I *Vägen ut* är Martin äldre men är fortfarande ”sockenungen” som flyttar runt mellan olika gårdar i Göinge. Efter några misslyckade rymningsförsök, lyckas han slutligen ta sig till en hamn och där mönstra på ett skepp. Det är Martins väg ut. Men liksom *Nässlorna blomma* innehåller berättelsen så mycket

⁸⁷ Ibid., s. 10

⁸⁸ Ibid., s. 207

⁸⁹ Ibid., s. 277

mer än Martins bortlängtan och vägen ut. Naturförstöringen omkring honom ägnas otaliga textrader. Den förindustriella tidsålderns natur, eller ”Dröm-Svea den stora” som Martin kallar den, lever ännu stor och mäktig på sina håll.⁹⁰ Under sin långa vandring genom Götalands skogar händer det att han stannar till och betraktar naturen omkring sig.

Skogarna susa omkring honom och Sveriges nittiofemtusen insjöar se
Gud rakt in i ögonen.⁹¹

5. AVSLUTANDE DISKUSSION

Många av Holger Tidemans visionära yttringar liknar världsnomadens profetior, fast med gammeldags och asketiska inslag. Holger är bakåtsträvaren som har sin utopi bevarad i minnet, i barndomens förindustriella landskapsidyll, med dens natur och befolkning. Han ser, precis som Martin Tomasson, med sorg på den modernistiska världsbilden; och på civilisationens destruktiva exploatering i naturen och inte minst hur den förindustriella människans samspråk med landskapet inte längre är utförbar. Det finns ingen definitiv brytpunkt från den framtidsoptimistiska världsnomadsfilosofin som är högst levande i *Nässlorna blommas* inledning, inte minst i karaktärsteckningarna av Martins föräldrar och personifierad i moderns flykt. Världsnomaden är ett uthärdigt surrogatsvar för den av modern svikne och övergivne Harry Martinson. I förespråkandet av en anspråklösare livsform och i reduktionen av de materiella behoven är världsnomaden och Holger överens, liksom i motståndet mot det ”statiskt tillskurna” som det totalitära samhället står för. De är framförallt överens i förespråkandet av en livsform som är ekologisk, även om Martinson inte själv nämner ordet. Den ekologiska livsformen förstör inte

⁹⁰ Harry Martinson *Vägen ut* s. 250

⁹¹ Ibid.

naturen, tvärtom: vårdar den. Om en civilisations undergång orsakas av ett ekologiskt sammanbrott finns det ingen chans för en ny civilisation att ta vid. I verkligheten har Martinson inget instrument för att kunna stanna den maskin som redan snurrar. Istället skriver han *Aniara*. (1956)

Jag är övertygad om att nutida litteraturintresserade ekokritiska läsare kommer att känna sympati med Harry Martinsons poetiska kulturestetiska syn på naturen. Holger Tideman är trots svärmeriet för det förgångna, före sin samtid med sina gröna värderingar, civilisationskritik och miljöengagemang och en av de författare som gör engagemanget till en litterär angelägenhet. Miljörörelsen blir allmänt accepterad först på sjuttioalet och Miljöpartiet de Gröna bildas först så sent som 1980, och med tiden blir partiet ett etablerat riksdagsparti. Miljöpsykologi är sen slutet av åttiotalet en forskningsgren där det tas fasta på psykologiska reaktioner som uppstår i stadsmiljöer, med fokus på den urbana människans utsatthet för det oupphörliga bullret, trängseln i tunnelbanetåget och den ständiga oron för trafikolyckor. Ett uppdrag inom miljöpsykologin är att öka individens medvetenhet om miljöförstörelsen, globalt och lokalt⁹², till den grad, att han eller hon självmant väljer att agera miljövänligt. Det är civilisationen som måste anpassa sig efter naturen och inte tvärtom. Alla människor, inte bara miljöpsykologer och ekokritiker, bör läsa och lära av Harry Martinson tankegångar.

Tiden har hastat fram, maskinerna surrat fram, det vet du. Och att allt måste förändras vet du också: nytt surra fram.⁹³

⁹² D. Stokols & I. Altman, *Handbook of Environmental Psychology*, 1987, s. 32

⁹³ Harry Martinson, *Det enkla och det svåra*, reviderad uppl. (2001) 1939, s. 210

Den som ser tingen ”i poesins ljus” är sorgligt medveten om människans misskötsel av naturen och det är bland annat detta som Martinson kallar för ”modernismens inre tragik”.⁹⁴

⁹⁴ Se not 1

6 KÄLLFÖRTECKNING

PRIMÄRLITTERATUR

- Martinson, Harry, *Den förlorade jaguaren*, reviderad uppl. (1960), Stockholm, 1941
- Martinson, Harry, *Det enkla och det svåra*, reviderad uppl. (2001), Uddevalla, 1939
- Martinson, Harry, *Midsommardalen*, (2000), Uddevalla, 1938
- Martinson, Harry, *Kap Farväl!*, reviderad uppl. (1960), Stockholm, 1933
- Martinson, Harry, *Nässlorna blomma*, reviderad uppl. (2000), Uddevalla 1935,
- Martinson, Harry, *Resor utan mål*, reviderad uppl. (1960) Stockholm, 1932
- Martinson, Harry, *Svärmare och harkrank*, reviderad uppl. (2000),
Uddevalla, 1937
- Martinson, Harry, *Verklighet till döds*, reviderad uppl. (2001), Uddevalla, 1940
- Martinson, Harry, *Vägen ut*, reviderad uppl. (1993) Viborg, 1936

SEKUNDÄRLITTERATUR

- Ahlgren, Stig, *Arbetet* 1940-11-19
- Brenner, Charles, *Psykoanalysens grunder*, reviderad uppl. (2004) 1955
- Delblanc, Sven "Nya författarroller" i *Den svenska litteraturen 5 – Modernister och arbetardiktare*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, Uddevalla, 1989
- Espmark, Kjell & Olsson Anders, "Modernism under nya stjärnor" i *Den svenska litteraturen 5 – Modernister och arbetardiktare*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc, Uddevalla, 1989
- Holm, Ingvar, *Harry Martinson- Myter-Målningar-Motiv*, Stockholm, 1960
- Lagerroth, Erland, *Romanen i din hand – Att läsa, studera och förstå berättarkonst*, Stockholm, 1976
- Olsson, Anders, "Intertextualitet, komparation och reception" i *Litteraturvetenskap – en inledning*, red Staffan Bergsten, andra rev uppl, Lund, 2002,

Palmkvist, Bertil, "En desperado drar i härnad" i *Verklighet till döds, Den förlorade jaguaren*, Uddevalla, 2001

Skei, Hans, H, "Mytkritik och arketypisk kritik" i *En introduktion till den moderna litteraturteorin*, red Atle Kittang mfl. Stockholm, 1997

Spengler, Oswald, Övers. Martin Tegan, *Västerlandets undergång*, reviderad uppl. 1997 (1918)

Stokols. D & Altman, I, *Handbook of Environmental Psychology*, 1987

Söderblom, Staffan, "Efterskrift" i *Nässlorna blommar*, Uddevalla, 2000

Söderblom, Staffan, *Harry Martinson*, Stockholm, 1994